

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Антропологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 4. Антропосоціогенез. Еволюційні стадії антропогенезу

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною
радою Харківського
національного
університету внутрішніх
справ Протокол від
30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету №6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
ради ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних
дисциплін Протокол від
29.08.2023 р. № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 р. № 8

Розробник:

Старший викладач кафедри соціології та психології Солохіна Л.О.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного Центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Мацегора Я.В.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції

1. Ранні етапи еволюції сімейству Гомінід.
2. Виділення в еволюції людини роду *Homo*.
3. Вид *Homo habilis*.
4. Вид *Homo erectus*.
5. Походження виду *Homo sapiens neanderthalensis*.
6. Людина сучасного типу - *Homo sapiens sapiens*.

Рекомендована література

Основна

1. Огінова, І. О. Теорія еволюції (системний розвиток життя на Землі) Підручник. – Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 2012. – 540 с.
2. Корж О.П. Основи еволюції: навч. посіб. для студ. ВНЗ – Суми: Університетська книга, 2017. – 381 с.
3. Неведомська Є.О., Маруненко І.М. Антропологія: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. - К.: КУ імені Бориса Грінченка, 2016. - 40 с.
4. Помогайбо В., Петрушов А., Власенко Н. Основи антропогенезу: підручник. – К.: Академвидав, 2015. – 144 с.
5. Помогайбо В., Петрушов А., Власенко Н. Основи антропогенезу: підручник. – К.: Академвидав, 2015. – 144 с.
6. Сегеда С. П. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України.— К.: Наш час, 2012.— 462 с.
7. Солохіна Л.О. «Антропологія»: навчальний посіб. – Харків : Харк. нац. ун-т. внутр. справ, 2022. – 196 с.: іл.

Допоміжна

8. Задорожний К. Від мавпи до людини. Харків : Ранок, 2021. 96 с.
9. Мариняк Я.О. Етнокультурологія та антропологія: навчально-методичний посібник; ТНПУ ім. В. Гнатюка. – Тернопіль: Вектор, 2014. – 180 с.
10. Рафальський О. О. , Калакура Я. С., Коцур В. П., Юрій М. Ф. Антропологічний код української культури і цивілізації: монографія; Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 1. – 432 с.
11. Ситник О. С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства: Навчальний посібник. - Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 180 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

12. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
13. Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>
14. Пошукова система Scirus <https://www.elsevier.com/>
15. Пошукова система Google books <https://books.google.com/>

Текст лекції

Ранні етапи еволюції людиноподібних мавп, які призвели, зрештою, до людини, а також до сучасних людиноподібних мавп, реконструюються з великими труднощами. Основна причина - мала кількість і фрагментарність знахідок у древніх шарах (більше 8-10 млн. років). Багато антропологів на підставі аналізу декількох знахідок ставлять у початку філогенетичного стовбура людини древніх людиноподібних мавп - дріопітеків.

1. Ранні етапи еволюції сімейству Гомінід

Перші людиноподібні мавпи – дріопітеки. Дріопітекові (деревні мавпи) - це ранні людиноподібні мавпи, які, ймовірно, з'явилися в Африці в міоцені, і прийшли в Європу під час пересихання доісторичного моря Тетіс. Групи цих мавп лазили по дубам і субтропічних деревах і розгойдувалися на їх гілках. Харчувалися вони, швидше за все, плодами, оскільки їх корінні зуби, покриті тонким шаром емалі, не були пристосовані для пережовування грубої їжі. Дріопітек мав широкі, низькі різці, довгі нижні ікла і короткі примітивні корінні зуби.

По кістковим залишках цих мавп, представленим фрагментами щелеп і зубів, можна встановити їх схожість із сучасними людиноподібними мавпами, і з людиною. Нижні корінні зуби дріопітеків, що мають п'ять горбків, відрізняються особливим візерунком.

Аналогічну будову молярів у сучасної людини позначають як «візерунок дріопітека». Існувало два види дріопітеків. У міоцені дріопітеки були широко поширені в Європі, на Кавказі, в Азії, Африці, Індії та Пакистані.

Ранні гоміноїди об'єднуються в сімейство Проконсоліда, яке існувало 22-15 млн. років тому і стало предком людиноподібних мавп і людини.

Загальна характеристика рамапітека. До недавнього часу предком гомінідів більшість палеонтологів вважали рамапітека. Його зазвичай розглядали як самостійний рід високорозвинених гоміноїдів, що мешкали в Афросьвразії приблизно від 14 до 10 млн. років тому.

Першу мавпу такого типу знайшов Дж. Льюїс в 1932 р. в Північній Індії, потім англійський антрополог і археолог Л. Лики виявив подібні фрагменти щелеп в 1961 р. в Кенії. Ці знахідки описані під назвою «короткомордий рамапітек». Імовірний геологічний вік 10-12 млн. років. Виявлені щелепи відрізняються від щелеп класичних дріопітеків.

Менш коротка зубна дуга, із зменшенням іклів і різців. Ікла не виступали із зубних рядів, а перший нижній передкоренний зуб не був витягнутим, як у понгід, а був двубугровим, як у людини. Були відсутні діастеми - проміжки в зубному ряду для заходження великих іклів. Вважають, що ці ознаки зближують рамапітека з людиною.

Вивчення морфологічних особливостей рамапітека призвело цілий ряд дослідників до думки, що на цьому ступені еволюційного розвитку лінія предків людини відокремилася від предків сучасних людиноподібних мавп.

Даних, що свідчать про форму пересування рамапітеків і їх здатності до трудової діяльності, немає. Але є думка, що рамапітеки могли пересуватися на задніх кінцівках. Рамапітек був дрібніше сучасної людини. Судячи з кісткових залишків, його зріст становив близько 110 см. Екологічне оточення його дозволяє вважати, що він жив у степовій або лісостеповій зоні, на кордоні з тропічними джунглями.

Зараз виявлені нові численні осередки еволюції гоміноїдів: у Східній Африці (Кенія), Південній та Східній Азії (Індія, Пакистан, КНР), Центральній та Південній Європі (Угорщина, Греція). Ці знахідки показали широку поширеність рамапітеків і близьких до них форм у Старому Світі на кордоні міоцену й пліоцену.

Австралопітекові - як перехідна ланка від вищої мавпи до древньої людини.

Першими безперечними гомінідами, на думку більшості сучасних антропологів, були так звані афарські австралопітеки - найбільш древні й примітивні представники свого роду - названі так за місцем знахідки у Афарському трикутнику в Ефіопії.

У 1924 році професору Йоганнесбургського університету Р.Дарту був доставлений череп з містечка Таунг (ПАР). Череп з Таунга виявився досить незвичайним. Хоча він і належав дитині (його так і назвали - «бембі з Таунга»), обсяг мозку був досить великий - 520 см, у той час як обсяг мозку дорослого шимпанзе - всього 320-480 см. Череп вузький і високий, а не низький, приплюснутий і широкий, як у мавп. Майже не виділяються надбрівні дуги. Зуби дуже схожі з людськими. Дарт назвав нового викопного - австралопітеком (*Australopithecus*), тобто південною мавпою, і висловив припущення, що це сполучна ланка між вищою мавпою і ранньою людиною. Однак, за висловом самого Дарта, він «не зумів нікого переконати в тому, що його бембі - предок». Справа в тому, що знахідка протягом 12 років була унікальною - аж до 1936 р. нічого схожого знайдено не було. У 1936 р. в Стеркфонтейн (також недалеко від Йоганнесбурга) при вибухових роботах в печері Р. Брум виявляє уламки черепа австралопітека, але з деякими своєрідними рисами. У 1938 р. там же (у Кромдрая) знаходять уламки черепа нового виду австралопітека, виділеного Брумом в особливий рід - «Парантроп масивний». Фахівці приходять до висновку, що австралопітеки «значною мірою перейшли від фруктів і рослин до вживання м'ясної їжі». Думку Дарта починають визнавати навіть його противники.

У 1947 р. Брум в Стеркфонтейн знаходить залишки двох черепів - юнака та дитини, а в 1948 р. черговий вибух викинув там же майже цілий жіночий череп. В даний час вже знайдені цілі скелети, кілька десятків черепів, кістки кінцівок, тазу і тисячі зубів австралопітекових.

Сама яскрава відмінна риса австралопітеків - прямоходіння. Про нього свідчить у першу чергу будова тазового поясу - кращого показника розмежування двоногих і чотириногих форм приматів.

Спосіб життя австралопітекових. До основних джерел, на підставі яких спробували реконструювати спосіб життя австралопітеків, відносяться, перш

за все, їх кісткові останки; супутні предмети матеріальної культури; останки фауни; характерні ознаки стоянок і дані про палеоклімат, отримані в результаті вивчення літології шарів ґрунту, що містять викопні останки.

Насамперед, визначили, що австралопітеки перейшли від життя в лісі до життя в умовах саван, тобто на більш відкриті простори. Це спричинило за собою зміну характеру харчування. Первісне вживання виключно рослинної їжі змінилося всеядністю, причому м'ясо набувало дедалі більшого значення.

Клімат в Південній і Східній Африці в той час був дещо посушливим, ніж тепер. Це призвело до скорочення в саванах рослинності і, як наслідок цього, зменшення кількості фруктів, які австралопітеки могли вживати в їжу. Все це стимулювало їх частіше використовувати тваринну їжу, в результаті чого з'явилося полювання.

Однією з найбільш важливих рис способу життя ранніх гомінідів є базова стоянка. Вона представляла собою місце тривалого, хоча і тимчасового проживання. Основною причиною виникнення базових стоянок стало, ймовірно, продовження періоду несамотійності молодих членів колективу і більшої їх залежності від дорослих. Виходячи з термінів прорізування зубів у австралопітекових, ця залежність тривала приблизно стільки ж, скільки і у сучасної людини. Виникнення базових стоянок, таким чином, може розглядатися як наслідок обмеження рухливості колективу, обумовлене тривалим періодом навчання.

Усі ці давні стоянки знаходилися біля води. Це пояснювалося кількома причинами. По-перше, вода потрібна була для тамування спраги, яка неодмінно виникала в результаті вживання в їжу сирого м'яса, а у австралопітеків, мабуть, не існувало відповідних ємкостей для транспортування і зберігання води. По-друге, у джерел води були найкращі умови для полювання. По-третє, поблизу водойми розташовувалися ділянки тропіків з більш густим рослинним покривом. Це не тільки давало достаток рослинної їжі, а й дозволяло ховатися на деревах у цілях захисту від великих хижаків. Зменшення іклів у австралопітекових, з одного боку, та удосконалення способів полювання і самозахисту, з іншого, призвели до використання ними палиць і необроблених каменів. На місцях стоянок було виявлено багато черепів павіанів, які явно мали сліди розколюючих ударів. Мабуть, австралопітеки полювали на павіанів за допомогою каменів і плечових кісток копитних тварин.

Таким чином, австралопітеки жили 5-3 млн. років тому в Південній і Східній Африці та Південній Азії. Вони мали зріст 120-140 см, об'єм черепа 500-600 см. Ходили на двох ногах, жили зграями на відкритих місцях, мали базові стоянки, вживали м'ясну їжу. В якості знарядь користувалися палицями, необробленим камінням та кістками тварин.

2. Виділення в еволюції людини роду Номо

Приблизно 2,5 млн. років тому в еволюції ранніх гомінідів, відбулося розщеплення, в результаті якого виникли рід Номо та 3 лінії пізніх

австралопітеків, які ухилились від лінії, що веде до людини - граційні та масивні австралопітеки.

У 1959 р. в Олдувайській ущелині, в тих палеонтологічних шарах, де знаходили останки австралопітеків, вперше були знайдені камені зі слідами штучної обробки. Найчастіше це були гальки розміром від волоського горіха до 7-10 см, з нечисленними уламками робочого краю та природним округленням поверхні - торцем, що заміняло рукоятку. Таке примітивне

«праорудіє» отримало назву «чопер» або «ударник», а сама ця найдавніша кам'яна культура стала іменуватися гальковою або олдувайською, - по імені ущелини. На підставі цих знахідок в 1964 р. вчені виділили новий вид *Homo habilis* - людина уміла.

3. Вид *Homo habilis*

Зростом Людина вміла (Людина працююча) була не вище 1,5 м. Її обличчя мало ще архаїчну форму з надочноямковими валиками, плоским носом і виступаючими вперед щелепами. Але голова *Homo habilis* стала більш округлої форми, ніж у австралопітеків; мозок також став крупніше (570-650 см). Опуклість всередині тонкостінного черепа говорить про наявність у них центру Брока - центру промови, але гортань, ще не була здатна виробляти стільки ж звуків, скільки наша. Щелепи були менш масивні, ніж у австралопітека; кістки рук і стегон стали більш сучасними, а ноги мали вже цілком сучасну форму. Кість руки людини вмілої була здатна до силового захоплення великої потужності; про це свідчили широкі нігтьові фаланги й масивні трубчасті кістки кісті. Форма тазових кісток дозволяла їм, як ходити на двох ногах, так і народжувати дітей з великою головою.

Людина уміла жила у Східній Африці, в Південній Африці і в Південно - Східній Азії. Спосіб життя і праці *Homo habilis*. Людина уміла був повільніша і слабкіша, ніж великі хижаки, і не мала такої природної зброї, як ікла й пазурі. І все-таки ранні гомініди навчилися компенсувати ці недоліки. Вони стали надавати шматкам каменю, кісток і дерева форму, що дозволяє різати, скребти і копати. Спочатку це були просто розколоті навпіл гальки, потім першолюди стали відбивати від каменів по кілька сколів, оформляючи гострий ріжучий край. Такі примітивні знаряддя називаються гальковими, або олдувайськими, за місцем перших знахідок.

На відміну від іклів і пазурів, такі знаряддя можна було збирати, зберігати і за своїм бажанням змінювати одне на інше. З часом ці знаряддя дали людині безпрецедентну владу над навколишнім середовищем.

Першими знаряддями, ймовірно, були осколки кісток, гострі палиці і підноси з кори для збору їжі. Такі неміцні знаряддя не збереглися. Але камені виявилися довговічніше.

Кам'яні знаряддя, виготовлені людиною умілою, відносять до олдувайської культури. Матеріалом для їх виготовлення були галька, буличник, шматки лави і кварцу. Виготовлялися кам'яні знаряддя за допомогою техніки відколу. Панували три основних види знарядь: камені - багатогранники для

нанесення удару, чопери і ножі з відщепів.

Людина вміла вперше застосувала кам'яні знаряддя не тільки як зброю для полювання і захисту, але і як господарський інвентар. Чопери використовувалися для дроблення кісток, оброблення щільних шматків шкіри тварин, для розколювання горіхів й товчіння волокнистих частин рослин.

Вони служили для загострення палиць, за допомогою яких було легко викопувати із землі їстівні рослини або вбивати в норах дрібних тварин. Ножі з відщепів використовувалися для різання та свіжування м'яса.

Таким чином, знаряддя олдувайської культури представляють собою основний інвентар, необхідний для того, щоб забезпечити постачання різноманітної рослинної та тваринної їжі, яка доставлялася на базову стоянку.

На стоянках людини вмілої були знайдені останки досить великих тварин, які не могли б стати здобиччю однієї людини. Це свідчить про те, що у людини вмілої вперше з'являються навички колективного полювання.

Більш ефективно пристосування до мисливсько-збирального способу життя стало наслідком розвитку технічних навичок. Це, у свою чергу, виявилось можливим в результаті збільшення частин мозку, пов'язаних з умінням пересуватися і здатністю до спілкування. Таким чином, культурна еволюція й збільшення розмірів мозку знаходяться по відношенню один до одного в прямій залежності. Порівняльна швидкість, з якою (як передбачається) африканський австралопітек перетворився на *Homo habilis*, виявилася можливою лише завдяки вмілому виготовленню та використанню знарядь праці.

Період від зникнення ранніх представників роду *Homo* - хабілісів - до масового заселення планети сапієнсів становив приблизно 1,5 млн. років. Значна частина його припадає на час існування найдавніших людей - архантропів. У таксонометричному аспекті йому відповідає вид *Homo*

erectus - людина прямоходяча. Найбільш ранні представники еректуса відомі з тропічних районів Східної Африки. Близько 1 млн. років тому цей вид широко розселявся по Євразії. До виду еректуса відносять: пітекантропів Індонезії, синантропів Східної Азії, східно-африканських еректусів та атлантропів Північної Африки.

У порівнянні з *homo habilis* архантропи мали вже більш великі розміри тіла і мозку та типове прямоходіння. Часовий період існування архантропів збігається з початком розвитку кам'яної культури нижнього палеоліту - ашельскою. Її головна відмінність - виготовлення великих кам'яних знарядь. Ашельці жили первісними стадами, займалися полюванням і збиранням, міцно засвоїли та вживали вогонь. У них починає з'являтися мовне спілкування.

4. Вид *Homo erectus* – людина прямоходяча (виправлена)

Жодна з архелогічних знахідок залишків стародавніх гомінідів не викликала таких спорів і не привернула такої уваги, як знахідка зроблена голландським анатомом Дюбуа на острові Ява в 1891-1893 рр. На лівому березі річки Соло біля Трініль, разом з викопними тваринами він виявив

черепну кришку, стегнову кістку і три зуба. Трохи далі від цього місця Дюбуа знайшов фрагмент нижньої щелепи людського типу із зубами, на підставі результатів вивчення цих знахідок він ввів нову родову назву *Pithecantropus* - пітекантроп.

Дюбуа, який опублікував в 1894 році свою роботу про пітекантропа, назвав його *Pithecantropus erectus* - мавполюдина прямоходяча.

Пітекантропи жили близько 1 млн. років тому в Африці, Середземномор'ї, на о. Ява. Мали зріст приблизно 150 см, об'єм мозку 900-1000 см, низький лоб з надбрівним валиком, щелепи без виступу підборіддя. Жили вони первісними стадами в печерах, користувалися вогнем. Виготовляли примітивні кам'яні знаряддя. У 1918 році в каменоломні біля села Чжоукоудянь, не далеко від Пекіна, вчені Зданский і Гранже знайшли два зуба, на підставі яких анатом і антрополог Давідсон Блек, виділив новий вид

Sinanthropus pekinensis - китайська людина або синантроп.

Синантроп жив приблизно 400 тис. років тому на території Китаю. Мав зріст 150-160 см, об'єм мозку 850-1220 см, лоб низький з надбрівним валиком, нижня щелепа без виступу підборіддя. Жили синантропи стадами, будували примітивні укриття, користувалися вогнем, вдягалися в шкіри. Виготовляли знаряддя з каменів та кісток.

У цілому, синантроп більш близький до людини, ніж пітекантроп. Але такі риси, як схожість за формою черепа синантропа та пітекантропа, менша маса мозку, ніж у сучасної людини, потужний розвиток лицьового відділу черепа говорять про те, що синантроп все ще був дуже близький до мавпи.

Загальна характеристика виду *Homo erectus*. Людина прямоходяча жила від 1,6 мільйона до 200 тисяч років тому, а можливо і протягом більш тривалого періоду. З'явившись вперше ймовірно в Африці, окремі групи поширилися потім в Європу, Східну Азію (синантроп) і Південно - Східну Азію (пітекантроп). Очевидно, збільшувалися розміри груп архантропів, зростало і населення Землі в цілому. Але темпи еволюції окремих ізольованих популяцій були різні.

Спосіб життя *Homo erectus*. Сімейні групи або більш великі об'єднання *Homo erectus* розбивали свої стоянки на кілька днів. У цей час вони планували полювання, білували туші вбитих тварин, збирали їстівні рослини.

Але людина прямоходяча нерідко споруджувала і укриття, які відомі за знахідками в прохолодних північних районах. В Іспанії виявили залишки примітивних хатин і викладені по колу камені. Подібні кам'яні кола залишаються і зараз на місцях установки ескімоських жител, зшитих зі шкір - шатрів, середня частина яких підтримується центральним шостом, а краї придавлюються до землі важкими каменями.

Заселення помірних кліматичних зон призводило до необхідності захищатися від перепадів температури.

Саме тоді синантропи почали заселяти печери і скельні гроти, причому великий шар попелу в них свідчить про тривале перебування людей на одному місці.

Вогонь був, мабуть, знайомий людям ще до появи *Homo erectus*. Але

можна стверджувати, що саме *Homo erectus* першим почав систематично використовувати вогонь для обігріву, приготування їжі, захисту від хижаків і для полювання на диких тварин.

На стоянках синантропів були знайдені розбиті кістки людських кінцівок і людські черепи з виламанною підставою. Це свідчить про те, що ці мисливці були канібалами, які любили головний і кістковий мозок особин, які належали до їх же власного виду.

Приблизно до часу 1 - 1,5 млн років тому знаряддя удосконалюються настільки, що їх вже відносять до нової археологічної культури - ашельської. Названа вона так за місцем знаходження кам'яних знарядь в Сент-ашель на півночі Франції, вік яких становить 300 тис. років. Типовими знаряддями ашельської культури є ручне рубило - важке з грубим ріжучим краєм, клівера, скребла та відщепи. Ашельська культура виготовлення знарядь праці була найтривалішою в еволюції людини (тривала близько 1 млн. років).

Хоча за такий тривалий період знаряддя праці видозмінялися та стали складніше у виготовленні, однак їх склад не відрізнявся такою різноманітністю, якої можна було очікувати. Це говорить про те, що еволюція предметів матеріальної культури йшла дуже уповільненими темпами.

Однаковість знарядь праці свідчить також про єдиний спосіб життя еректусів, не залежно від місця їх проживання.

Крім названих вище, до знарядь ашельської культури відносять робочі плити, ударники (відбійники), топірці і дерев'яні списи, що знаходять в торф'яних болотах Європи. В Іспанії вперше були знайдені кістяні та дерев'яні свердла, леза і зубила, а у Франції - залишки дерев'яної чаші.

Масштаби мисливської діяльності вказують на існування якогось більш високоорганізованого, ніж раніше, виду колективного полювання що, безсумнівно, вимагало координації колективу та ускладнення спілкування. Передбачається також, що оволодіння більш складними навичками у виготовленні знарядь могло статися лише при можливості спілкування, тобто появі мови.

5. Походження виду *Homo sapiens neanderthalensis*

Еволюційні зв'язки між різними формами *Homo* досі служать предметом дискусій вчених. В даний час більшість фахівців згодні з тим, що всі форми *Homo sapiens* походять від *Homo erectus*. Основні зміни стосувалися розмірів мозку, а значить і розмірів черепа. Але деякі вчені вважають, що *Homo sapiens* пішов тільки від африканської лінії *Homo erectus* - пітекантропа.

При розгляді викопних останків людини розумної зручно виділити форми близькі до сучасної людини й форми, які відрізняються від сучасної людини більшою мірою, чим різняться представники різних рас людей, що живуть нині. Останніх, називають архаїчними формами *Homo sapiens* або протонеандертальцями.

На доказ такої схеми виникнення *Homo sapiens* розглянемо головні археологічні знахідки викопних гомінідів. З архаїчних форм широко відомі

наступні археологічні знахідки:

1. Людина з Сваскомба - жіноча особина, що жила приблизно 250 років тому і мала великий об'єм мозку (1300 см). Знайдена біля Лондона.

2. "Родезійська людина" - мала похилий лоб з потужними надочнеюмковими валиками. Але вилиці у нього були вже сучасного типу. Об'єм мозку - 1300 см. Жила приблизно 200 тис. років тому. Знайдена в Замбії.

3. Людина з річки Соло - дуже схожа на синантропа. Жила більше 100 тис. років тому, знайдена на острові Ява.

Вважають, що родезійська людина походить від африканського еректуса, а людина, останки якої знайдені в районі річки Соло, була прямим нащадком східних пітекантропів.

Попередником сучасної людини в Західній Європі був неандерталець, який один населяв цю область під час першого вюрмського заледеніння (70-40 тис. років тому).

Морфологічна характеристика та археологічні знахідки неандертальців. *Homo sapiens neanderthalensis* отримав своє ім'я по викопних останків, знайдених в долині Неандерталь біля Дюссельдорфа, Німеччина. Середній зріст неандертальця складав 1,65 м, жінки були на 10 см нижче. При цьому чоловіки важили близько 90 кг за рахунок дуже сильно розвинених м'язів й важких, міцних кісток. Так званий класичний неандерталець з Європи мав велику подовжену голову; мозок його був більше нашого за обсягом - 1400 см, але мав малу кількість звивин. Стінки черепа були товщі, ніж у нас, але тонше, ніж у *Homo erectus*. На людину прямоходячу неандерталець ще був дещо схожий своїми потужними надочнеюмковими валиками і похилим чолом. У неандертальця був чітко виражений, схожий на шишку потиличний бугор з великою підставою, до якого прикріплювалися шийні м'язи. Виличні кістки у нього мали обтічну форму.

Класичні неандертальці були невисокі (зростання 155-165 см), надзвичайно мускулісті й коренасті, з великими суглобами ніг і рук. Пропорціями тіла вони схожі на сучасних ескімосів, чиє щільна статура допомагає їм зберігати тепло в умовах холодного клімату.

Неандертальський підвид стався від архаїчної форми *Homo sapiens*, можливо, ще 200 тис. років тому. Фізичні дані й передові технічні прийоми неандертальців зробили деяких з цих людей середнього палеоліту, можливо, першими гомінідами, здатними виносити тяготи зими в умовах холодного клімату. Крім того, ритуальна поведінка неандертальців свідчить про досягнення ними більш високого рівня розвитку людських емоцій й самосвідомості.

Найвідоміші археологічні знахідки неандертальців:

1. Перший неандерталець знайдений під Дюссельдорфом в 1856 р. До цих рештків відноситься череп неандертальського типу, але з високим чолом й щелепа без підборіддя виступу, але з маленькими зубами. Вік - 200 тисяч років. Німеччина.

2. На стоянці в Фонтешевад (Франція) знайдені фрагменти черепів, як з надочнеюмковими валиками, так і без них. Вік - 150 тисяч років.

3. Стоянка Ла-Шапель (Франція) відома скелетом класичного неандертальця - старого, хворого на артрит. Вік - 50 тисяч років.

4 . Долина Неандер в Німеччині. Тут у печері на березі річки було знайдено першого неандертальця з описаних в літературі. Вік - 50 тисяч років.

5. Амуд - 1: найбільший з нині відомих черепів неандертальського типу, що має майже сучасну будову, об'ємом 1740 см. Вік - 54 тисяч років. Ізраїль.

Знаряддя праці та и спосіб життя неандертальців.

У цей період існували пізньоашельська і мустьєрська культури середнього палеоліту. Знаряддя неандертальців відносяться до мустьєрської культури, названої так за знахідками в печері Ле-Мустьє у Франції. Вони з'явилися кроком вперед у порівнянні з більш ранніми культурами рубил і чоперів.

До основних нововведень ставляться різноманітні спеціалізовані, тонко оброблені кам'яні знаряддя, виготовлені не з ядрища, а з відколотих від нього відщепів. Використовуючи кремінь і обсидіан, неандертальці відколювали від кожного ядрища багато дрібних тонких відщепів з гострими краями, а потім обробляли ці краї з тим, щоб отримати бічні скребла, гостроконечники, ножі, знаряддя для заточування палиць, маленькі пилки і свердла. Ці вироби могли служити різним цілям: для забою дичини, свіжування та оброблення туш, виготовлення дерев'яних знарядь й одягу.

Мустьєрські знаряддя з'явилися подальшим розвитком старої ашельської технології, вони виготовлялися від 100 до 35 тисяч років тому в Європі, Північній Африці і Південно-Західній Азії. Схожі на них знаряддя були знайдені навіть у Південній Африці та Китаї.

Європейські неандертальці змогли пережити суворі зими льодовикового періоду тільки завдяки тому, що створювали для себе теплий мікроклімат за допомогою одягу і обігріваються жител. У деяких місцях природними укриттями від холоду були печери. Групи людей чисельністю до 40 осіб жили в багатьох десятках вапнякових печер у Дордоні на Південному заході Франції. Ці печери мали біля входу завісу зі шкір, який захищав від вітру, снігу і дощу.

Про одяг можна судити головним чином за непрямими даними. Люди, очевидно, користувалися кам'яними ножами для розкрою хутрових шкур, проколювали дірочки в шкурах в шкурах кам'яним або кістяним шилом , а потім зшивали ці шкури сухожиллями.

Неандертальці були, ймовірно, самими вмілими мисливцями свого часу. Інакше вони не змогли б вижити в умовах суворого холодного клімату льодовикового періоду. Влітку можна було харчуватися корінням і ягодами. Але взимку групи неандертальців могли розраховувати тільки на видобуток м'яса під час спільного полювання на ссавців, що мешкають в тундрі і лісах холодного пояса.

По кістках, знайденим в печерах і на відкритих стоянках, можна сказати, що основний видобуток європейських неандертальців складали такі великі тварини, як бізони, печерні ведмеді, коні, північні олені, дикі бики, волохаті мамонти, шерстисті носороги. Причому, мисливці різних стоянок найчастіше спеціалізувалися на якому-небудь одному виді тварин. Дрібний видобуток складався з лисиць, зайців, птахів і риб. Необхідно було також ретельно

планувати полювання і забезпечувати взаємодію її учасників.

Поховання, ритуали та зачатки мистецтва говорять про те, що неандертальці більш здатні до абстрактного мислення, ніж їх предки *Homo erectus*.

Неандертальці з'явилися першими людьми, які систематично ховали своїх мертвих. До початку другої половини XX століття вчені розкопали 68 поховань, головним чином у Європі, і майже всі в печерах, де було знайдено більше 150 тіл. Є безсумнівні докази того, що поховання померлих було обрядом. Скелети лежали в ямах, виритих в підлозі печер. Багато з них були покладені в позу сплячої людини та забезпечені предметами, які, як вважалося, повинні були супроводжувати померлого в його могилі: від кам'яних знарядь і шматків смаженого м'яса до кам'яних подушок, підстилки з лісового хвоща і розкиданих навколо пізніх весняних квітів (про що можна судити з залишків пилку). Вони проявляли також і співчуття один до одного.

Але все ж, подібно своїм попередникам, ці люди, мабуть, іноді їли один одного, розколюючи черепа і кістки кінцівок, щоб витягти мозок. Крім канібалізму, очевидно, існували й інші ритуали. В одній печері неандертальці розташували кільцем роги гірських козлів, в іншій склали купу черепів печерного ведмеда. Може бути, вони хотіли умилоствити духів тих тварин, яких вбивали.

Близько 30 тисяч років тому неандертальці, очевидно, вимерли. Деякі вчені припускають, що неандертальці були знищені новим, цілком сучасним типом людини, який сформувався десь в іншому місці. Інші пояснення полягають у тому, неандертальці або схрестилися з нашим підвидом, або самі еволюціонували, перетворившись на нас.

6. Людина сучасного типу - *Homo sapiens sapiens*

Де ж ми знаходимо перші сліди перших людей, які не відрізняються від нас? У кількох африканських місцезнаходженнях з датуванням від 200 до 100 тис. років тому виявлені кістки людей, які не мали виступаючої потилиці, великого надбрівного валика і володіли при цьому дуже великим мозком і розвинутим підборіддям. Подібні знахідки були зроблені на Близькому Сході – у печерах Схул та Кафзах. З часу близько 40 тис. років тому люди зовсім сучасного вигляду, лише дещо масивніші, ніж ми, - неоантропи - відомі практично з усієї території ойкумени - з Африки, Європи, Азії та Австралії. Тільки Америка, можливо, була заселена дещо пізніше. Населення Європи, що відноситься до сучасного вигляду, що жило в епоху верхнього палеоліту – від 40 до 10 тис. років тому – називається кроманьйонцями. Легко помітити, що кроманьйонці в Європі 5 тис. років поспіль були сусідами з неандертальцями.

Цілком сучасна людина - підвид *Homo sapiens sapiens* - широко представлений викопними залишками, знайденими на стоянках, вік яких 40 тисяч років. У деяких древніх кістяках навіть виявляється конкретна схожість з тією чи іншою сучасною расою. Найбільш відомі кісткові останки сучасних європейців, сукупність яких називають кроманьйонцями по скелетам,

знайденим в гроті Кро-Маньон в Південно-Західній Франції.

Кроманьйонці були вище ростом й менш грубо складені, ніж неандертальці, їх кістки були тонше. У порівнянні з неандертальцями голова у кроманьйонців була відносно висока, укорочена в напрямку потилиці, а черепна коробка була більш округла і містила дещо менший мозок. Там були й інші характерні особливості: голова посажена прямо, лицьова частина пряма і не виступає вперед, надбрівні валики відсутні, ніс і щелепи порівняно невеликі.

Класик французької антропологічної школи Арман де Катрфаж навіть назвав стародавнього кроманьйонця блондином в сучасному сенсі цього слова, який мав витягнутий череп (доліхоцефалія) і кінцівки, володів загальною витонченістю і пропорційністю статури.

По викопних залишках не можна встановити, чому наш підвид виявився настільки щасливим. І дійсно, понад 10 тисяч років тому, в епоху палеоліту, наші предки ще бродили стадами, займалися полюванням і збиранням. І все ж вони змогли освоїти всі континенти, за винятком Антарктиди, і створити такі знаряддя, технічні прийоми і нові форми поведінки, яким належало докорінно змінити спосіб життя людей і викликати різке підвищення чисельності населення.

Знаряддя праці неоантропів. З появою перших цілком сучасних людей палеоліт (древній кам'яний вік) вступив у період свого найвищого розквіту («нова епоха»). У Європі він тривав від 35 до 10 тисяч років тому і збігся з часом останнього плейстоценового похолодання.

Як і в мустьєрських культурах неандертальців, в культурах кроманьйонців пізнього палеоліту переважали кам'яні інструменти та зброя, призначені для полювання. Але в порівнянні зі своїми попередниками кроманьйонці виробляли значно ширше коло більш ретельно виготовлених ножів, скребків, пил, наконечників, свердел і інших кам'яних знарядь.

На підставі знарядь та інших предметів виділяють кілька основних культур пізнього палеоліту.

Для перігорської культури, віком приблизно 35-32 тисячі років, тому характерні скребла, пили та ножі з округлою тильною стороною, які, можливо, беруть початок ще в мустьєрських традиціях. Пізніша - граветтійська культура характеризується мініатюризацією знарядь, виготовленням довгих гострокінечників з численними різцями. Було багато і кістяних знарядь.

Від оріньякської культури (приблизно 35-29 тисяч років тому) збереглося багато скребел, свердел і доліт, але вона була порівняно бідна різцями типу ножів.

Спосіб життя кроманьйонців. Археологічні знахідки говорять про те, що зброя та способи її виготовлення у кроманьйонців були значно досконалішими, ніж у неандертальців; це мало величезне значення для збільшення харчових ресурсів і зростання населення. У числі зазублених наконечників був винайдений гарпун, яким можна було добувати лосося, що йде з моря річці метати ікру. Риба вперше стала важливим продуктом харчування.

Кроманьйонці ловили птахів у сілки; саме вони придумали смертельні пастки для птахів, вовків, лисиць і значно більших тварин. Деякі фахівці вважають, що саме в таку пастку потрапила та сотня мамонтів, чийі останки були знайдені близько Павлова в Чехословаччині.

Відмінною рисою кроманьйонців було полювання на великі стада великих тварин. Вони навчилися загнати такі стада на ті ділянки, де тварин було б легше забити, і влаштовували масову бійню. Кроманьйонці також пересувалися слідом за сезонними міграціями великих ссавців. Про це говорить їх сезонне проживання на обраних ділянках. Європа пізнього кам'яного століття кишіла великими дикими ссавцями, від яких можна було отримати багато м'яса і хутра. Після цього ніколи вже їх кількість і різноманітність не були настільки великі.

Можливість жити в умовах льодовикового періоду крім жител забезпечили й нові види одягу. Кістяні голки та зображення, одягнених у хутро людей говорять про те, що вони носили тісно прилеглі штани, куртки з капюшонами, взуття та рукавиці з добре прошитими швами. В епоху з 35 до 10 тисяч років тому Європа пережила великий період свого доісторичного мистецтва. Коло творів було широким: гравюри тварин і людей, зроблені на невеликих шматочках каменю, кісток, слонової кістки та оленьчих рогів; глиняні та кам'яні скульптури та рельєфи; малюнки охрою, марганцем і деревним вугіллям, а також зображення, викладені на стінах печер мохом або нанесені фарбою, видуті через соломинку. Вивчення скелетів з поховань говорить про те, що дві третини кроманьйонців досягали 20-річного віку, тоді як у їх попередників - неандертальців число таких людей не складало і половини; один з десяти кроманьйонців доживав до 40 років, у порівнянні з однією людиною на двадцять у неандертальців. Тобто, тривалість життя у кроманьйонців зростає.

За похованням кроманьйонців можна також судити про їх символічні ритуали та зростання багатства та соціального статусу.

Ховали часто посипали мертвих червоною охрою, яка, як припускають, символізувала кров і життя, що, може бути, свідчить про наявність у кроманьйонців віри в загробне життя. Деякі трупи були поховані з багатими прикрасами; це ранні ознаки того, що у спільнотах мисливців-збирачів почали з'являтися багаті та шановні люди.

Найдивовижніші речі знайдені в похованні мисливців, зробленому 23 тисячі років тому в Сунгір на схід від Москви. Тут лежав старий у хутряних шатах, майстерно прикрашених намистом. Поблизу були поховані два хлопчика, одягнені в прикрашені намистинами хутра, з кільцями та браслетами зі слонової кістки; біля них лежали довгі списи з бивнів мамонта і два дивних, вирізаних з кістки та схожих на скіпетри стрижня того типу, який називають "жезл командувача".

Багато антропологів на підставі аналізу декількох знахідок ставлять на початку філогенетичного стовбура людини древніх людиноподібних мавп - дріопітекових.

1. Дріопітекові (деревні мавпи) - це ранні людиноподібні мавпи, які

з'явилися в Африці в міоцені. По кістковим залишках цих мавп, представленим фрагментами щелеп і зубів, можна встановити їх схожість і з сучасними людиноподібними мавпами, і з людиною. Нижні корінні зуби дріопітеків, що мають п'ять горбків, відрізняються особливим візерунком. Аналогічну будову молярів у сучасної людини позначають як «візерунок Дріопітека».

2. Другою ланкою ранньої еволюції людини став рамапітек. Його зазвичай розглядали як самостійний рід високорозвинених гомінідів, що мешкали в Афросьвазії приблизно від 14 до 10 млн. років тому. Вивчення морфологічних особливостей рамапітека призвело цілий ряд дослідників до думки, що на цьому ступені еволюційного розвитку лінія предків людини відокремилася від предків сучасних людиноподібних мавп.

3. Австралопітекові - як перехідна ланка від вищої мавпи до древньої людини. Першими безперечними гомінідами стали афарські австралопітеки, що жили 5-3 млн. років тому в Південній і Східній Африці і Південній Азії, мали зріст 120-140 см, об'єм черепа 500-600 см.

Приблизно 2,5 млн. років тому в еволюції ранніх гомінідів, відбулося розщеплення, в результаті якого виникли рід *Номо* і 2-3 лінії пізніх австралопітеків, які ухилились від лінії, що веде до людини - граційні і масивні австралопітеки.

4. Зростом Людина Вміла (*Homo habilis*) була не вище 1,5 м; мозок також став крупніше (570-650 см), опуклість всередині тонкостінного черепа говорить про наявність центру Брока - центру промови. Кість руки людини вмілої була здатна до силового захоплення великої потужності; про це свідчили широкі нігтьові фаланги і масивні трубчасті кістки кисті. Форма тазових кісток дозволяла їм, як ходити на двох ногах, так і народжувати дітей з великою головою. Людина вміла жила у Східній Африці і, можливо, в Південній Африці і в Південно - Східній Азії. Кам'яні знаряддя, виготовлені людиною вмілою, відносять до олдувайської культури.

5. Вид *Homo erectus* - людина прямоходяча. Найбільш ранні представники еректуса відомі з тропічних районів Східної Африки. Близько 1 млн. років тому цей вид широко розселявся по Євразії. До виду еректуса відносять: пітекантропів Індонезії, синантропів Східної Азії, східно-африканських еректусів і атлантропів Північної Африки. Людина прямоходяча жила від 1,6 мільйона до 200 тисяч років тому, знаряддя праці *Homo erectus* відносять до ашельської культури.

6. *Homo sapiens neanderthalensis*. Середній зріст неандертальця складав 1,65 м, жінки були на 10 см нижче, мозок його був більше нашого заобсягом - 1400 см. При цьому чоловіки важили близько 90 кг за рахунок дуже сильно розвинених м'язів і важких, міцних кісток. При розгляді викопних останків людини розумної виділяють форми близькі до сучасної людини (класичні неандертальці) і форми, які відрізняються від сучасної людини більшою мірою (протонеандертальці), чим різняться представники різних рас сучасних людей. Знаряддя праці *Homo sapiens neanderthalensis* відносять до пізньоашельської і мустьєрської культур середнього палеоліту. Еволюційні

зв'язки між різними формами *Homo* досі служать предметом дискусій вчених. В даний час більшість фахівців згодні з тим, що всі форми

Homo sapiens походять від *Homo erectus*.

7. Підвид *Homo sapiens sapiens* – це цілком сучасна людина. На підставі знарядь та інших предметів виділяють кілька основних культур пізнього палеоліту.

Для перігорської культури віком приблизно 35-32 тисячі років тому характерні скребла, пили та ножі з округлою тильною стороною, які, можливо, беруть початок ще в мустьєрських традиціях. Від оріньякської культури, приблизно 35-29 тисяч років тому, збереглося багато скребел, свердел і доліт, але вона була порівняно бідна різцями типу ножів. Пізніша - граветтійська культура характеризується мініатюризацією знарядь, виготовленням довгих гострокінечників з численними різцями. Було багато кістяних знарядь.